

Kikristályosodó társadalomszerkezet

Kolosi Tamás – Keller Tamás

1. Bevezetés

Tanulmányunkban az elmúlt közel harminc év társadalomszerkezeti átrendeződéseit mutatjuk be. Legfőbb megállapításunk szerint ezalatt az idő alatt megnöttek a társadalmi egyenlőtlenségek, ez azonban azt jelentette, hogy egy széles – belsőleg inkonzisztens – középosztályból megnyílt a társadalmi felemelkedés és lesüllyedés lehetősége is. Bár az abszolút (százalékpontos) változások azt mutatják, hogy 1982 és 2009 között a középosztályból nagyjából azonos népesség (6-7%) áramlott a felsőbb és az alsóbb társadalmi osztályokba, ez a mennyiségű növekedés a felsőbb társadalmi osztályok (elit, felső-közép) megduplázódását jelentette. Eredményeink azt is mutatják, hogy az eliten belüli differenciáltság (szórás) nagyobb mértékben nőtt 2009-re (az 1982-es állapot kétszerese), mint a depriváltakon belüli különbségek (az 1982-es állapot 1,6-szerese). Elemzésünkben a társadalomszerkezeti változásokat négy időpontban, négy különböző keresztmetszeti vizsgálat segítségével elemeztük, majd az így kapott eredményeket hasonlítottuk össze egymással. Használtuk az 1982-ből származó *Rétegződésmodell Vizsgálatot*, az 1992-ben megkérdezett *Magyar Háztartás Panel (MHP)* első hullámát, illetve a 2003-as és 2009-es állapotot mérő *TÁRKI Háztartás Monitor* felvételeket.

Kutatásunk két olyan jellemzője van, amely egyedülállóvá teszi eredményeinket a hasonló témában íródott elemzésekhez képest. Egyrészt közel harminc év társadalomszerkezeti változásait vizsgáljuk. Egy emberöltőnyi idő önmagában is hosszúnak tartható, ugyanakkor Magyarországon ez alatt az idő alatt alapvető társadalmi változások történtek: a szocialista tervgazdálkodás kapitalista piacgazdasággá alakult át. Mivel a rendszerváltás előtt hét évvel is rendelkezünk adatokkal, eredményeinkkel vizsgálható, hogy a rendszerváltás okozta „sokk” milyen társadalomszerkezeti átrendeződést generált. Kutatásunk azonban egy másik szempontból is rendhagyó. Elemzési módszerünkkel ugyanis megtettük az első lépést (legalábbis magyarországi viszonylatban) a társadalomszerkezeti tagoltság egységes módszertannal történő mérésére, és ebben az értelemben sztenderdizálására. Osztálysémánk – összhangban a nemzetközi és hazai rétegződéskutatási gyakorlattal – alapvetően a

foglalkozási pozícióra épül, ezt a pozíciót azonban korrigáltuk a társadalmi státusszal, a Kolosi és Róbert (2004) által kidolgozott módszertan alapján. A társadalmi státus index kialakításánál szintén egységes módszertannal a hierarchikus különbségeket (vagyon helyzet, lakáskörülmények, jövedelem) vettünk csak figyelembe.¹

2. A munkaerőpiacon történt változások 1982 és 2009 között

A munkaerőpiacon történt egyik leglényegesebb változás a foglalkoztatottak nagyon jelentős, mintegy 25%-os csökkenése mellett a munkaerő iskolázottabbá válása. Eredményeink egyébként a későbbiekben azt is sugallják, hogy az elmúlt harminc év társadalomszerkezeti változásainak háttérben is részben a lakosság iskolázottságának emelkedése áll, és ez bizonyos mértékig a felsőoktatásban résztvevők számának folyamatos növekedését jelenti. A felsőoktatási expanzió ugyanakkor nem az elmúlt harminc évben kezdődött meg, hanem úgy Magyarországon, mint Nyugat-Európában az 1960-as 1970-es években². Míg például Magyarországon 1950-ben a 20–24 éves népesség 3% volt egyetemi hallgató, ez az arány 1960-ben 7%, 1970-ben 10%, 1980-ban 14%, míg 1995-ben már 24% (Tomka 2009: 458). Az *1. táblázatban* közölt adataink lényegében ennek a felsőoktatási expanzióknak az előbb viszonylag lassan, majd a rendszerváltás után felgyorsuló tovaggyűrűző hatását mutatják. 2009-ben a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya az 1982-es szint 60%-a, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya több mint kétszeresére nőtt. Adataink egyébként nemcsak a felsőoktatási expanzió hatását mutatják, hanem a lakosság általános értelemben vett iskolázottabbá válását is. Ugyanis mind a szakmunkás végzettséggel rendelkezők (20%-kal), mind az érettségizettek aránya (50%-kal) megemelkedett az elmúlt három évtizedben. Az iskolázottság emelkedése kapcsán fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy közvetlenül a rendszerváltás után (1982 és 1992 között) abszolút értelemben jobban emelkedett az érettségizettek aránya (6 százalékpont), mint a felsőfokú végzettségűeké (4 százalékpont). A felsőoktatási expanzió igazi hatását tehát csak az 1990-es évek második felétől, illetve az ezredfordulótól igazolják vissza a számaink.

¹ A társadalmi státus kialakítása tekintetében egyébként nagyon hasonlóan jártunk el, mint a korábbi, hasonló témájú kutatások: Fábán–Róbert–Szivós (1998), illetve Fábán–Kolosi–Róbert (2000).

² Természetesen Magyarország és Nyugat-Európa között jelentős intézményi különbségek voltak az oktatás terén, illetve a felsőoktatási expanzió mértéke is eltért az utóbbiak javára. Az 1950-es években azonban az egyetemi hallgatók aránya nagyjából azonos volt Európa szerte.

1. táblázat. *A tanulók nélküli lakosság legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása 1982 és 2009 között (%)*

Iskolai végzettség	1982	1992	2003	2009
Legfeljebb 8 általános	53,8	44,9	38,1	32,4
Szaktanulmányok	24,4	23,4	28,7	29,9
Érettségi	15,9	21,8	22,4	24,6
Felsőfokú	5,8	9,9	10,8	13,0
N	15 553	4480	4852	4012

Az eddigiekben a lakosság iskolázottság szerinti megoszlásáról beszélünk. Lényegében az említett tendenciák érvényesülnek jóval kontúrosabban, ha a munkaerőpiacon alkalmazásban állók iskolai végzettség szerinti megoszlását vizsgáljuk (2. táblázat). Megállapítható, hogy az elmúlt egy emberöltőnyi idő alatt a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya körülbelül negyedére csökkent a munkaerőpiacon – feltehetőleg azért, mert elsősorban ez a csoport szorult ki onnan – a felsőfokú végzettségűek aránya pedig közel megháromszorozódott. Érdekes módon ez utóbbi csoport már közvetlenül a rendszerváltás után szinte duplájára nőtt. Részben azért, mert egyre nagyobb igény volt a képzett munkaerőre, az igazi ok azonban inkább a képzetlen munkaerő munkaerőpiacról történő kiszorulása (vagyis a tört nevezője csökkent³).

2. táblázat. *A jelenleg alkalmazásban állók iskolázottság szerinti megoszlása 1982 és 2009 között (%)*

Iskolai végzettség	1982	1992	2003	2009
Legfeljebb 8 általános	39,9	23,4	12,8	9,2
Szaktanulmányok	30,2	31,7	35,6	34,1
Érettségi	21,8	29,4	33,0	35,2
Felsőfokú	8,1	15,5	18,5	21,5
N	9282	2184	1738	1388

Részben a magasan képzett munkaerő felértékelődése miatt, részben egy piaci alapokon működő munkaerőpiacra történő átállás következtében a foglalkoztatottak (alkalmazottak, vállalkozók, alkalmi munkát végzők és nyugdíj mellett dolgozók) számának drasztikus zsugorodása olvasható ki a 3. táblá-

³ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az alkalmazásban állók száma már közvetlenül a rendszerváltás után drasztikusan csökkent.

zatból. A 16 év feletti népesség körében a foglalkoztatottak aránya 1982-es 63,3%-ról 2009-re 42,3%-ra csökkent, azaz körülbelül kétharmadára szűkült a foglalkoztatottak köre. A csökkenés feltehetőleg rögtön a rendszerváltás után bekövetkezett, a foglalkoztatottak száma ugyanis 1992-ben már csak az 1982-es szint háromnegyedét tette ki, azóta tehát további, de már kisebb mértékű szűkülésről beszélhetünk. Abszolút értelemben is 1982 és 1992 között csökkent leginkább a foglalkoztatottak köre (13,6 százalékponttal). A foglalkoztatottság beszűkülése egyébként kisebb mértékben (5 százalékpont) a munkaerőpiacról átmenetileg kiszoruló munkanélküli, és nagyobb mértékben a tartósan kiszorult – feltehetőleg kordedvezményes nyugdíjba vagy rokkantnyugdíjba menekült – nyugdíjas (7,6 százalékpont) kategóriák növekedését jelentette a rendszerváltás után. A nyugdíjasok számának kisebb mértékű további emelkedését mutatják az adataink 1992 követően is. Ez részben magyarázható a magyar társadalom átalakuló korszerkezetével – egyre többen vannak ugyanis a nyugdíj korhatárnál idősebb állampolgárok. Érdekes módon azonban az arányszám annak ellenére emelkedett, hogy 1998-tól folyamatosan feljebb tolódik a nyugdíjkorhatár.

3. táblázat. *A 16 év feletti népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása 1982 és 2009 között (%)*

Gazdasági aktivitás	1982	1992	2003	2009
Alkalmazott	55,2	41,6	38,8	36,8
Vállalkozó	2,0	3,8	4,8	4,3
Alkalmi munkás	1,9	1,0	1,8	1,2
Nyugdíj mellett dolgozik	4,2	1,6	0,7	0,0
Gyesen vagy gyeden van	2,9	3,7	3,8	3,1
Munkanélküli	0,0	5,0	5,2	10,3
Nyugdíjas	23,8	31,4	32,1	33,1
Eltartott	10,0	11,9	12,9	11,1
N	15 839	4317	4787	4070

Érdelemes átrendeződés a vállalkozók számának megduplázódása is, ami szintén feltehetőleg azonnal a rendszerváltás után megtörtént. Összességében a gazdasági aktivitás átrendeződésében történt leglényegesebb – és adataink alapján is alátámasztott – megállapításunk az, hogy a szocializmus alsó és felső korlátok közé szorította a társadalmat. Egyrészt nem engedte bizonyos rétegek tartós leszakadását – erre utal az, hogy 1982-ben nincsenek munkanélküliek – másrészt korlátozta a társadalmi kiemelkedést, hiszen rögtön a rendszerváltást követően megduplázódott a vállalkozók száma. A rend-

szerváltást követően mind a vállalkozók, mind a munkanélküliek aránya stabilnak mondható. A TÁRKI más kutatásai alapján tudjuk, hogy a munkanélküliek aránya 1992 követően 5–7% között mozgott. Bizonyos, hogy a 2009-es 10%-os érték a gazdasági válság hatása, kérdés ugyanakkor, hogy ebben a számban egy átmeneti „sokkhatás” vagy egy tartós szintbeli emelkedés fog majd tükröződni.

Külön is megvizsgáltuk a foglalkozási szerkezet átalakulását (4. táblázat). A népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása kapcsán azt mondtuk, hogy a szocializmus alsó és felső korlátok közé szorította a társadalmat. Mindebből az következne, hogy a foglalkozási hierarchia alján és tetején lévők aránya ugrik meg a rendszerváltást követően. Adataink ugyanakkor nem ezt mutatják, hanem azt, hogy a foglalkozási szerkezet egységesen felfelé tolódott el. Ez azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak foglalkozási hierarchiában elfoglalt pozíciója *általánosan* javult, ezzel pedig mélyült a szakadék a foglalkoztatottak és az inaktívak között.

4. táblázat. Az alkalmazásban állók foglalkozás szerinti megoszlása 1982 és 2009 között (%)

A foglalkozás típusa	1982	1992	2003	2009
Felsővezető	1,3	2,0	2,5	2,1
Középvezető	2,0	4,3	5,0	2,7
Alsóvezető	6,5	6,8	4,4	2,8
Beosztott értelmiségi	5,5	8,8	11,4	14,1
Egyéb szellemi	27,5	16,2	13,0	14,1
Önálló foglalkozású	3,3	7,8	11,0	9,7
Szakmunkás	26,8	24,5	29,7	34,8
Betanított munkás	16,9	23,7	21,5	18,8
Mezőgazdasági fizikai	10,3	5,9	1,5	0,8
N	9282	2184	1738	1388

Az elmúlt harminc évben a legnagyobb népességszámot érintő átrendeződés a foglalkozási hierarchia alján történt. A mezőgazdasági fizikai munkát végzők 10% körüli aránya töredékére csökkent. Ezzel párhuzamosan megnőtt a vizsgált időszak elején a betanított munkások, majd a vizsgált időszak második felében a szakmunkások csoportja. Szintén jelentős változás történt a foglalkozási hierarchia közepén. Az egyéb szellemi munkát végzők csoportja ugyanis felére csökkent. Ebben az esetben már nehezebb egyértelműen megmondani, hogy pontosan hová – melyik irányba – történt az áramlás ebből a kategóriából, lévén négy keresztmetszeti vizsgálatról szó. Feltehetőleg az

iskolázottabbak előtt megnyílt a beosztott értelmiségivé válás lehetősége, ugyanakkor meglátásunk szerint e foglalkozási kategória előtt a munkásosztályba való lesüllyedés útja is nyitva állt. Számszerűen kisebb – társadalmi jelentőségét tekintve azonban annál nagyobb – a jelentősége annak, hogy a felső- és középvezetők száma megduplázódott. Kérdéses – a jelen kutatás keretei között azonban részletesebben nem vizsgált –, hogy a középvezetők számában történt 2009-es csökkenés mivel magyarázható. Az alsóvezetők számának apadása a vizsgált időperiódus második felétől azonban érthető: ebbe a csoportba ugyanis alacsonyabb iskolázottsággal is be lehetett kerülni, például művezetőként vagy brigádvezetőként. Feltételezhetően ezeknek a foglalkozási csoportoknak a kiszelektálódása magyarázza az alsóvezetők számának csökkenését. Végül, ahogy arról a gazdasági aktivitás kapcsán már szóltunk – ugyanakkor itt is fontosnak tartjuk megemlíteni –, az önálló foglalkozásuk számának drasztikus emelkedése ebben a részletesebb, foglalkozásalapú felbontásban szintén megmutatkozik még akkor is, ha 1,3 százalékpontos csökkenésük az utolsó két évben feltehetőleg a gazdasági válság hatását mutatja.

3. A társadalmi státus mérése: elméleti és módszertani megfontolások

Az egyének társadalmi státusáról az egyéneknek a vertikális rétegződés egyes dimenzióiban elfoglalt pozíciója alapján beszélünk. Korábbi vizsgálatok megfontolásait figyelembe véve (Kolosi 1982) olyan hierarchikus dimenziókat kerestünk, amely alapján a társadalom tagjai csoportokba oszthatóak. Az empirikus szociológiában a státust szűk értelemben a foglalkozással azonosítják.⁴ Ennek mérését tekintve azonban megkülönböztethetők egymástól a kategorikus (EGP-skála: Erikson–Goldthorpe 1992) és folytonos besorolások (ISEI-pontszámok: Ganzeboom–Treiman 1996). A társadalmi státus szélesebb körű értelmezéskor a foglalkozási pozíció mellett más szempontok is az indexképzés részét alkotják. A Hollingshead-index a foglalkozás és az iskolai végzettség alapján kialakított hét kategóriából álló skála (Hollingshead–Redlich 1958). Warner a foglalkozás, a jövedelem, a lakóház típusa és a lakónegyed alapján méri a társadalmi státust. Méréséhez azonban nemcsak ténykérdéseket, hanem véleménykérdéseket is felhasznál (Warner *et al.* 1949). A tár-

⁴ Az, hogy a társadalmi státust a munkavégzés határozza meg, bizonyos szempontból a modern (tőkés/polgári) kor „találmánya”. A középkorban az összefüggés éppen fordított volt. A társadalmi státus határozta meg a munkavégzést (Castel 1998).

sadalmi státus komplex mérési technikái különösen a hatvanas-nyolcvanas években terjedtek el (Machonin 1969; Imada–Imada 1982; Kolosi 1982). Fábán–Kolosi–Róbert (2000) a kulturális fogyasztás, az anyagi fogyasztás és a lakásstátus képzett változókon végeztek főkomponens elemzést. Az első főkomponens társadalmi státusnak, a másodikat státusfeszültségnek nevezték el. Tóth (2000) az anyagi jólét státuspontszámainak kialakításához a jövedelem, a lakás, a tartós fogyasztási cikkek, az anyagi tartalékok és a szubjektív helyzetértékelés változóit használta fel. Kolosi–Tóth–Keller (2008) pedig jövedelmi–vagyon, illetve foglalkozási–munkaerő-piaci dimenziókban beszéltek a társadalmi státus változásáról.

Az, hogy a társadalmi státusnak horizontális dimenziója is van, régóta jelen van a szociológiai gondolkodásban, elég, ha Lenski (1954) státusinkonzisztenciáról szóló fejtegetésire gondolunk. Magyarországon Kolosi Tamás (1987) dolgozott ki olyan tipológiát, amely horizontális és vertikális különbségeket egyaránt megjelenít. Schulze (2005) tipológiája azonban már inkább a horizontális különbségekre helyezi a hangsúlyt, s ezzel az életstílus mérése irányába lép tovább. Róbert Péter (2000) az életstílust folytonos skálaként értelmezi, és azt mutatja be, hogy a társadalmi-demográfiai változók hatása hogyan erősödött az életstílus meghatározása szempontjából.

A témában végzett korábbi, magyarországi kutatással összhangban (Fábán–Róbert–Szívós 1998; Fábán–Kolosi–Róbert 2000; Kolosi–Róbert 2004; Kolosi–Tóth–Keller 2008) a társadalmi státust vertikális dimenziókban mértük. Három olyan, kutatói döntés alapján meghatározott, indexet hoztunk létre, amellyel a társadalom vertikális hierarchiába rendeződését mértük, majd a három indexből nulla várható értékű és egységnyi szórású főkomponens hoztunk létre, amelyet a továbbiakban társadalmi státus indexnek nevezünk. Mivel négy különböző adatfelvételtől dolgoztunk, amelyeknek kérdésállománya csak részben fedte le egymást, teljes mértékben nem tudtuk biztosítani azt, hogy a társadalmi státus indexet alkotó három részindexet ugyanazok az itemek alkossák.

A társadalmi státus egyik alkotóeleme a *jövedelem index* volt, amelyet egységesen – mind a négy adatfelvételben – az egy főre jutó éves háztartási jövedelemmel mértünk. A *vagyon helyzet index* képzéséhez négy területről gyűjtöttünk kérdéseket. Az elemi változókat először sztenderdizáltuk, majd részindexekbe összegeztük, végül a részindexek összege alkotta a vagyon helyzet mérésére használt végső mutatót. A tartós fogyasztási cikkek részindex esetében a kérdőívben rendelkezésre álló nagyobb értékű háztartási berendezéseket vagy gépeket vettük figyelembe. A megtakarítások esetében a részvények, értékpapírok, befektetések meglétét vettük számba. A megkérdezett vagyonát az ingatlanjainak – lakás(ok), nyaraló(k), gépkocsi(k) – értéke-

vel, illetve (amennyiben rendelkezünk adattal) a vállalkozásainak értékével mértük. Végül az anyagi helyzet index elemét alkotta a fogyasztás, amelybe nyaralási és élelmiszerfogyasztási szokásokat összegeztük⁵. A *lakáskörülmény index*⁶ értékébe a kérdezőbiztos véleménye alapján rendelkezésre álló lakókörnyék, lakásminőség (aládúcolás, vakolatmlás stb.) és lakásberendezettség (lakás állapota, hangulata stb.) részindexeket számítottuk bele, illetve a megkérdezett által megbecsült lakásértéket⁷.

A társadalmi státus indexet a három (egymással természetesen összefüggő, de különböző típusú vertikális különbségekre érzékeny) részindex (vagyon helyzet index, lakáskörülmény index, jövedelem index) első főkomponenseként definiáltuk. Az 5. táblázatban ennek a főkomponensnek néhány jellemzőjét összegeztük. A táblázat első három sorában azokat a korrelációs együtthatókat tüntettük fel, amelyek a részindexek és a társadalmi státus közötti kapcsolat erősségét mutatják. Látható, hogy mind a három részindex pozitív kapcsolatban van a társadalmi státus indexszel, amellyel legerősebben a vagyoni index, legkevésbé pedig a jövedelem korrelál. Lényegesnek tartjuk megjegyezni, hogy az elmúlt harminc évben a jövedelem egyre nagyobb súllyal reprezentálta önmagát a társadalmi státusban (a 0,5-es együttható 0,73-ra nőtt). Azt, hogy a vertikális különbségek mérésére használt három index közötti összefüggés egy emberöltőnyi idő alatt erősödött, a Cronbach-féle alfa⁸ együttható 1982 (0,52) és 2009 (0,65) értékének növekedése mutatja. Az együttható növekedését egyébként egyértelműen az okozta, hogy a jövedelem a vizsgált időszak végére egyre erősebben korrelált a vagyoni helyzet és lakáskörülmény indexekkel (miközben a vagyoni helyzet és lakáskörülmény index közötti korreláció változatlan maradt). Az 5. táblázat *Sajátérték* kezdetű sora megmutatja, hogy a társadalmi státus index által tömörített információmennyiség a felhasznált részindexek teljes szórását tekintve mekkora. Vagyis a maximálisan három egységnyi információból abszolút értelemben mekkora részt tömörít az első főkomponens. Ha a főkomponens sa-

⁵ Az 1982-es rétegződéskutatás esetében azonban a már készen rendelkezésre álló anyagi helyzet változót használtuk, amely nagyon hasonló megfontolások alapján lett kialakítva (Kolosi 1987: 162–164).

⁶ A Rétegződésmodell Vizsgálat esetében szintén a már rendelkezésre álló lakásstátus indexet használtuk (Kolosi 1987: 160–162).

⁷ A lakásérték esetében a viszonylag nagyszámú hiányzó esetet a következő inputációs módszerrel pótoltuk. A meglévő lakásértéket regressziós modell segítségével a következő változókkal magyaráztuk: településtípus, szobaszám/lakásterület, lakókörnyék, lakásminőség, lakásberendezés index. A regressziós együtthatók ismeretében mindenkire, akinél a magyarázó változók ismertek voltak kiszámíthatóvá vált egy inputált lakásérték.

⁸ Cronbach-féle alfa a felhasznált kérdések darabszámának és átlagos korrelációjának a függvénye (maximális értéke 1, minimális értéke 0).

játértékét elosztjuk hárommal (a bevont változók száma), akkor kapjuk meg az első főkomponens által magyarázott szórást százalékos formában (ld. az 5. táblázat utolsó sora). A táblázat értékei egyértelművé teszik, hogy 1982 és 2009 között növekedett a bemenő változókból a főkomponens által tömörített információk nagysága, részben annak következményeként, hogy a három változó egymáshoz is egyre erősebben kapcsolódott.

5. táblázat. *A társadalmi státus főkomponens néhány jellemzője a vizsgált években*

	1982	1992	2003	2009
Vagyoni helyzet index (korreláció a társadalmi státusszal)	0,82	0,82	0,85	0,81
Lakáskörülmény index (korreláció a társadalmi státusszal)	0,80	0,71	0,78	0,75
Jövedelem index (korreláció a társadalmi státusszal)	0,50	0,57	0,71	0,73
Cronbach-féle alfa	0,52	0,50	0,66	0,65
Sajátérték	1,56	1,51	1,83	1,76
Magyarázott szórás (%)	51,96	50,29	60,94	58,53

6. táblázat. *A státusfeszültség főkomponens néhány jellemzője a vizsgált években*

	1982	1992	2003	2009
Vagyoni helyzet index (korreláció a társadalmi státusszal)	-0,20	-0,07	-0,12	-0,08
Lakáskörülmény index (korreláció a társadalmi státusszal)	-0,33	-0,55	-0,49	-0,53
Jövedelem index (korreláció a társadalmi státusszal)	0,87	0,78	0,68	0,64
Sajátérték	0,90	0,91	0,71	0,70
Magyarázott szórás (%)	29,98	30,18	23,80	23,25

Fábián–Kolosi–Róbert (2000: 231–234) elemzési technikáját alkalmazva saját eredményeink is azt mutatják, hogy a vagyoni helyzetet, a lakáskörülményt és a jövedelmet mérő indexekből nemcsak az első, hanem a második főkomponens is értelmezhető a társadalmi strukturálódás szempontjából. Ezt a második főkomponenst a 6. táblázatban közölt adatok miatt státusfeszültségnek nevezzük, utalva ezzel a társadalmi strukturálódás horizontális (Lenski 1954) komponensére. A második főkomponens ugyanis mind a négy mintában negatívan korrelál a társadalmi státus vagyont jelentő, míg pozitívan a jövedelmet jelentő komponensével. Lényegében arról van tehát szó,

hogy akik a státusfeszültség indexen magas (pozitív) értéket vesznek fel, azok esetében a három részindex közül a jövedelem volumene relatív értelemben felülmúlja a vagyonuk szintjét, a negatív értékek értelmezése pedig fordított.

4. A vertikális és horizontális társadalmi különbségek magyarázása

A 7. táblázatban a társadalmi státus index átlagát életkori csoportok szerint ábrázoltuk. Adataink a 66 év felettiek esetében mutatnak egyértelmű, és az elmúlt harminc év társadalmi folyamatait jól tükröző tendenciát: nevezetesen azt, hogy a legidősebb korosztály társadalmi státusát tekintve egyre jobb helyzetbe került. Ebben a tendenciában véleményünk szerint erősen tükröződik az, hogy az elmúlt kormányzatok a nyugdíjak reálértékének növelésével, valamint a tizenharmadik havi nyugdíj intézményével erősen a hozzájárultak a nyugdíjasok relatív értelemben vett – és hangsúlyozottan általánosságban értett – jólétéhez.

7. táblázat. A társadalmi státus index átlaga életkori csoportonként 1982 és 2009 között

Életkor	1982	1992	2003	2009
16–25 éves	0,01	–0,06	0,00	0,01
26–40 éves	0,13	0,01	–0,04	0,06
41–55 éves	0,19	0,08	0,05	0,06
56–65 éves	–0,07	–0,11	–0,07	0,01
66+ éves	–0,41	–0,30	–0,29	–0,25
N	15 821	4558	4777	4063

A társadalmi státus iskolai végzettség szerinti alakulása (8. táblázat) kapcsán két lényeges tendenciát kell megemlítenünk. Egyrészt azt, hogy 1982 és 2009 között több mint másfélszeresére nőtt az általános iskolai végzettség negatív hatása. A másik tendencia, ami adatainkból látszik, hogy annak következtében, hogy megnőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők társadalmi aránya 1982 és 1992 között, a felsőfokú végzettség társadalmi státusra gyakorolt marginális hatása felére csökkent. A vizsgált időszak végére, 2009-re, azonban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körülbelül ugyanakkora átlagos társadalmi státussal bírtak, mint 1982-ben.

8. táblázat. *A társadalmi státus index átlaga iskolai végzettség szerint 1982 és 2009 között*

Iskolai végzettség	1982	1992	2003	2009
Legfeljebb 8 általános	-0,36	-0,35	-0,55	-0,57
Szaktanácsképző	0,11	-0,01	-0,16	-0,19
Érettségi	0,59	0,28	0,25	0,32
Felsőfokú	1,03	0,54	0,88	0,96
N	15 535	4478	4841	4005

Adataink jól alátámasztják azt, hogy a foglalkozás és a társadalmi státus közötti relatív (és egyébként természetes) inkonzisztencia csökkent a vizsgált közel harminc évben (9. táblázat). Az alkalmazottak társadalmi státusa ugyanis 67%-kal nőtt, a vállalkozók esetében pedig ugyanez a növekedés több mint háromszoros volt. Eközben a munkanélküliek esetében (1992 és 2009 között) körülbelül 40 százalékpontos csökkenés tanúi lehetünk. Figyelemre méltó egyébként, hogy a foglalkoztatottak körében erősebb mértékű a társadalmi státus növekedése, mint amekkora státuscsökkenés a munkanélküliek között megfigyelhető. Adataink ebben az összefüggésben a nyugdíjasok státusának stagnálását mutatják. Az eltartottak státusának 55%-os növekedése egyébként valamennyire a foglalkoztatottak helyzetének javulását mutatja, hiszen az eltartottak többsége gyermek (2009-ben 64%-uk 15 év alatti), tehát gyakorlatilag a szülők társadalmi státusát látjuk. Társadalompolitikai szempontból azonban elszomorító, hogy az eltartottak (a kiskorúakat nevelő gyermekes családok) társadalmi státusa 1992 óta változatlan, és átlag alatti.

9. táblázat. *A társadalmi státus index átlaga gazdasági aktivitás szerint 1982 és 2009 között*

Gazdasági aktivitás	1982	1992	2003	2009
Alkalmazott	0,18	0,14	0,18	0,30
Vállalkozó	0,30	1,01	0,88	1,01
Alkalmi munkás	-0,53	-1,09	-0,58	-0,52
Gyeden, gyesen van	-0,11	-0,12	-0,44	-0,31
Munkanélküli	n.a.	-0,54	-0,71	-0,74
Nyugdíjas	-0,25	-0,28	-0,31	-0,22
Eltartott	-0,29	-0,15	-0,15	-0,13
Nyugdíj mellett dolgozó	-0,12	0,31	-0,03	n.a.
N	15 821	4315	5908	4849

n.a. nincs adat.

10. táblázat. A társadalmi státus indexet magyarázó regressziós modell
(sztenderdizálatlan regressziós együtthatók)

Független változók	Függő változó: Társadalmi státus index			
	1982	1992	2003	2009
Férfi	-0,12***	0,03	-0,09***	-0,05*
Életkor	0,04***	0,01	0,00	0,01
Az életkor négyzete	0,00***	0,00	0,00	0,00
Budapest	0,46***	0,20***	0,01	0,26***
Megyeszékhely	0,40***	0,03	0,02	0,11***
Város	0,21***	0,00	-0,07**	0,15***
Szaktuningsképző	0,34***	0,17***	0,22***	0,31***
Érettségi	0,58***	0,39***	0,50***	0,65***
Felsőfokú	0,79***	0,55***	1,01***	1,01***
Inaktív ⁺	-0,11***	-0,21***	-0,39***	-0,58***
Nyugdíjas	-0,22***	-0,39***	-0,37***	-0,30***
Felsővezető	0,84***	0,66***	0,79***	1,07***
Középvezető	0,69***	0,44***	0,51***	0,69***
Alsóvezető	0,31***	0,09	0,38***	0,39***
Beosztott értelmiségi	0,43***	0,01	0,18*	0,51***
Egyéb szellemi	0,32***	0,06	0,35***	0,36***
Önálló foglalkozású	0,22***	0,49***	0,65***	0,76***
Szaktunings	0,13***	0,01	0,24***	0,23***
Betanított/Segédunings	0,07**	-0,13**	-0,02	0,15*
Állandó	-1,34***	-0,24*	-0,55***	-0,84***
R ²	0,28	0,20	0,30	0,39
N	13994 ⁺⁺	3063	4196	3572

Megjegyzések: Referencia-kategóriák: nő; község; legfeljebb általános iskolai végzettségű; aktív (alkalmazott, vállalkozó, alkalmi uningsát végző, nyugdíj mellett dolgozó); mezőgazdasági fizikai dolgozó.

Szignifikancia szintek: ***: legalább 0,01; **: legalább 0,05; *: legalább 0,1 szinten szignifikáns együttható. A táblázatban közölt modellek illeszkedése F-próba alapján nagyon jó (0,0001 szinten szignifikánsak).

⁺: Gyesen/gyeden lévő, uningsnélküli, eltartott.

⁺⁺: Az 1982-es modellben nem a nagy esetszám okozza azt, hogy gyakorlatilag minden együttható szignifikánsan különbözik a nullától. A minta szándékos véletlenszerű csökkentése (véletlenszerűen minden negyedik személy adatát vettük figyelembe) lényegében sem a becsült együttható értékében, sem szignifikancia szintjében nem okozott változást.

Végül többváltozós regressziós elemzés segítségével is megvizsgáltuk a létrehozott társadalmi státus indexet. Mind a négy évre ugyanazokat a magyarázó változókat tartalmazó modellt futtattuk le, a 10. táblázatban pedig a sztenderdizálatlan regressziós együtthatókat közöltük. Az eredményeink a következő tendenciákat mutatják: a demográfiai változók hatása *ceteris paribus* lecsökkent, az életkor hatását pedig 1992-től már 10%-os szinten sem találtuk szignifikánsnak. Már közvetlenül a rendszerváltás után (1982–1992) megnőtt a nyugdíjas lét társadalmi státusra gyakorolt negatív hatása, 1992 után ez a negatív hatás kissé enyhült. Az inaktivitás negatív hatása azonban folyamatosan (ráadásul növekvő ütemben) emelkedett a vizsgált időszakban. Az iskolázottság marginális hatása 1992-re minden kategóriában egységesen csökkent, majd ezt követően főként a felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében (kisebb mértékben az érettségizettek körében) növekedésnek indult, úgy, hogy 2009-re felül múlta az 1982-es szintet. A foglalkozási kategóriák esetében szintén azt látjuk, hogy 1992-ben (az önálló foglalkozásúak kivételével, ahol folyamatos növekedést tapasztaltunk) minden foglalkozási kategória hatása lecsökkent, majd 2009-re a foglalkozás státus-hatása elérte (vagy meghaladta) a kiindulási 1982-es szintet. Az együttható legnagyobb mértékű növekedése a felsővezetők és az önálló foglalkozásúak körében volt tapasztalható. Az iskolázottsági és munkaerő-piaci magyarázó tényezők hatásának rendszerváltást követő csökkenése, majd emelkedése értelmezésünkben a rendszerváltás sokkja után kikristályosodó társadalomszerkezetre utal, egy olyanra, ahol a társadalmi státus ismét – és egyre növekvő mértékben – magyarázható a foglalkoztatottsággal.

A regressziós modell eredményeit tovább árnyalja, ha a magyarázó változókat nem együttesen, hanem csoportonként léptetjük be a modellbe. A már ismert regressziós modellbe ezért egymás után, három csoportban, léptettük be a független változókat. A demográfiai változók (nem, életkor, településtípus) után az iskolázottság (szakmunkásképző, érettségi, felsőfokú végzettség; referencia-kategória: legfeljebb általános iskolai végzettségű), majd a foglalkozást (inaktív, nyugdíjas és az utolsó beosztás; referencia-kategória: mezőgazdasági fizikai) mérő változók léptek be a modellbe. A változók által okozott R^2 -növekedést a 11. táblázatban összegeztük. Az eredményeket százalékos formában fejeztük ki (tehát például a demográfiai változók 1982-ben a társadalmi státus index szórásának 16%-át magyarázták). A táblázat alapján megállapítható, hogy az elmúlt harminc évben a demográfiai változókhoz képest az iskolázottság, illetve a demográfiai változók és az iskolázottság hatásához képest a foglalkoztatottság szerepe növekedett. A demográfiai változókhoz képest az iskolázottság 1982-ben másfélszeresére, 2009-ben pedig több, mint 3,5-szeresére növelik a magyarázott varianciát (a 11. táblá-

zat első és második sorának összehasonlítása). A foglalkoztatottság esetében – a demográfiai és iskolázottsági hatásokhoz képest – pedig a vizsgált időszak elején és végén 2%-os és 7%-os a magyarázott szórás növekedése (a 11. táblázat harmadik és második sorának különbsége). Az adatokból (a táblázat harmadik sora) az is látható, hogy 1992-ben lehetett a bevont változókkal a legkevésbé magyarázni a társadalmi státus indexet, ugyanakkor a foglalkoztatottság okozta relatív növekmény (a másik két változócsoporthoz képest) ebben az évben a legnagyobb. Hozzá kell azonban tenni, hogy 1992-ben a foglalkozási kategóriák közül csak a felső- és középvezető, illetve az önálló foglalkozás jelent szignifikáns pozitív, míg a betanított segédmunkás szignifikáns negatív hatást (ld. 10. táblázat). Eredményeink általánosságban (a teljes modell R^2 -statisztikája alapján) egyébként azt mutatják, hogy a magyarázott varianciához a rendszerváltást követően előbb csökken (1992), helyreáll (2003), majd meghaladja (2009) az 1982-es szintet. Mindez azt is jelzi, hogy közvetlenül a rendszerváltás után az adottságok, tudás és foglalkoztatottság mellett talán a legnagyobb szerep mégiscsak olyan tulajdonságoknak jutott, mint a tehetség, a szorgalom, a kockázatvállalás és a szerencse (Kolosi–Szelényi 2010: 287).

11. táblázat. A társadalmi státus indexet magyarázó változók három csoportja által okozott R^2 -növekedés (%)

A független változók három csoportja	Függő változó: Társadalmi státus index			
	1982	1992	2003	2009
Demográfiai változók (a) (nem, életkor, településtípus)	16	7	5	9
Iskolázottság (b)	10	7	20	23
Foglalkoztatottság (c) (inaktív, nyugdíjas, utolsó beosztás)	2	5	6	7
A teljes magyarázott variancia (a+b+c)	28	20	30	39

Megjegyzés: A 10. táblázatban közölt modellek R^2 -statisztikái a magyarázó változók csoportjai szerint. A modellekre vonatkozó megjegyzések a 10. táblázat alatt találhatóak. A teljes magyarázott variancia kerekítés miatt tér el az a+b+c sorok összegétől.

A vertikális különbségeket magyarázó modelljeink esetében a demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatottsági magyarázó tényezők összességében jól teljesítettek (erre utal például az R^2 -statisztika). Egészen más a helyzet a horizontális különbségek – státusfeszültség – esetében. Itt a 10. táblázatban közölt magyarázó tényezők, a vizsgált négy időpontban egységesen, a státus-

feszültség index szórásának körülbelül 1%-át tudták megmagyarázni; vagyis a szórás túlnyomó többsége független a munkaerő-piaci és demográfiai tényezőktől. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy azoknak a magyarázó változóknak a hatása, ami nem a véletlennek tulajdonítható, előjelet váltott a vizsgált időszak során. 1982-ben ugyanis a magasabb iskolázottságnak, a magasabb települési hierarchiának és az önálló foglalkozásnak negatív hatása van, rögtön a rendszerváltás után – és azóta is folyamatosan – ezek a tényezők pozitív hatást gyakorolnak a státuszfeszültségre. Ismerve a státuszfeszültség index jellegzetességét (pozitívan korrelál a jövedelemmel, negatívan a vagyonnal) értelmezésünk szerint mindez két dolgot jelent. Egyrészt a rendszerváltás után megkezdődött egy új elit kiépülése, amely egyelőre a felhalmozás (jövedelemszerzés) fázisában van. Másrészt a szocialista társadalomban a magasabb státusúak számára elsősorban a vagyonszerzésbe (pl.: hétvégi ház), és nem a jövedelemmel összefüggő fogyasztásba „mentették át” előnyös pozíciójukat.

5. Osztályszerkezet és rétegződés

Elemzésünk következő fázisában összevont osztályszerkezeti sémát alakítottunk ki, ennek módszertanát illetően Kolosi-Róbert (2004: 56–58) tanulmányát vettük alapul. A társadalmi státus indexeket decilisekre osztottuk, és a társadalmi osztályokat egy olyan keresztábrázlat alapján hoztuk létre, amely a foglalkozási szerkezet és a tízkategóriás társadalmi státus index együttes eloszlása alapján rendezte csoportokba a megkérdezetteket. Ez az osztályszerkezeti séma tehát alapvetően a foglalkozási pozícióra épül, ezt a pozíciót azonban korrigáltuk a társadalmi státusszal. A foglalkozási tipológia esetében azonban nemcsak a jelenlegi foglalkozást vettük figyelembe, ez a szűkítés ugyanis azt jelentette volna, hogy csak a jelenleg a munkaerőpiacon lévőket tudjuk társadalmi osztályokba sorolni. Az inaktívak (nyugdíjas, munkanélküli, eltartott) esetében ezért az utolsó foglalkozást⁹ vettük figyelembe, a társadalmi státus főkomponens értéke azonban az ő esetükben is a jelenlegi helyzetükre vonatkozott. Azokat a személyeket, akik soha nem dolgoztak, ebben a tipizálásban nem vettük figyelembe. Az említett kétdimenziós keresztábrá-

⁹ Az 1992-es mintában az inaktívak esetében az utolsó foglalkozást a következő módon számítottuk ki. Ha nem állt rendelkezésre az 1992-es adat, az 1990-es állapotra vonatkozó (retrospektív, és az MHP 3. hullámában kérdezett) adatot használtuk fel, ennek hiányában az 1988-asat, ha pedig ez is hiányzott, az 1980-asat. Azoknak az inaktívaknak az esetében, akiknek még ezek után is hiányzott a foglalkozási pozíciójuk apjuk, majd ennek hiányában anyjuk foglalkozási pozíciójával dolgoztunk.

zat alapján egységesen (mind a négy évben) a következő szabályok alapján soroltuk osztályokba a megkérdezetteket:

1. Az *elitbe* soroltuk az összes nagy- és közepes vállalkozót, valamint kivétel nélkül valamennyi szabadfoglalkozású értelmiségit. A felsővezetők és a beosztott értelmiségiek közül azonban már csak azok kerülhettek az elitbe, akiknek a társadalmi státus indexe a legfelső decilisbe tartozott. Az elitbe tehát kizárólag ebből a négy foglalkozási csoportból lehetett bekerülni.

2. A *felső középosztályba* soroltuk az összes felsővezetőt, akinek a legfelső decilisnél rosszabb a társadalmi státus indexe. Ide kerültek továbbá középvezetők, az egyéni vállalkozók és a gazdálkodók közül azok, akiknek a társadalmi státus indexe a legfelső decilisbe tartozott. Végül a beosztott értelmiségiek közül azok kerültek ebbe a csoportba, akik társadalmi státus indexük alapján a 6–9. decilisbe tartoztak.

3. A *középosztályba* került az összes – a legfelső decilisnél rosszabb társadalmi státusú – középvezető, egyéni vállalkozó és gazdálkodó. Szintén ide soroltuk a beosztott értelmiségiek közül azokat, akik a társadalmi státus index alapján az 1–5. decilisbe kerültek. Ide helyeztük kivétel nélkül az összes az alsóvezetőt, és az összes egyéb szellemi (irodai) munkát végző személyt. A szakmunkások közül azonban már csak azok kerültek a középosztályba, akiknek a társadalmi státus indexe a felső három decilisbe tartozott.

4. A *munkásosztályba* osztottuk be a társadalmi státus alapján a 7. decilis alatti szakmunkásokat, valamint azokat a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkásokat, akinek a társadalmi státusa a 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek.

5. Végül a *depriváltak* közé kerültek azok a szakképzetlen és mezőgazdasági fizikai munkások, akik a státuszindex alsó három decilisébe tartoztak.

Ezt a módszertant alkalmazva a 12. táblázatban közölt eloszlásokat kaptuk. Mielőtt azonban a táblázatban közölt adatok értelmezését megkezdénénk, szükségesnek tartunk összehasonlító megjegyzéseket fűzni az 1982-es és 2003-as eloszlásokhoz, ezekre vonatkozóan ugyanis a TÁRKI kutatói már korábban is közöltek hasonló típusú megoszlásokat. Kolosi (1987: 204) az 1982-es adatokat elemelve korábban tizenkét darab státuscsoportról beszélt (mi most öt csoporttal dolgozunk). Eredményei egy szélesebb (5,6%) elitet és nagyságrendjét tekintve szűkebb deprivált (9,2%) réteget mutatnak. A jelen kutatás során végzett vizsgálataink egyébként azt mutatják, hogy a két tipológia meglepően jól azonosítja a társadalmi hierarchia tetején és alján lévőket. Azokat, akiket ebben a vizsgálatban elitnek nevezünk 69%-ban ugyanazok az emberek, mint akiket Kolosi (1987) elitnek nevezett, 13%-ban pedig a falusi felső csoportba tartoznak. Megfordítva pedig, azok, akik a Rétegző-

désmodell Vizsgálatban elitnek klasszifikáltunk 27%-ban ugyanazok az emberek, mint akiket ebben a kutatásban elitnek nevezünk, 54%-ban pedig a középosztályba soroljuk őket. Fontos megjegyezni, hogy a Rétegződésmodell Vizsgálatban duplája volt az elit száma, annak az aránynak, amivel ebben az elemzésben dolgozunk. Azokat a személyeket, akiket Kolosi az 1982-es vizsgálatában a depriváltak közé sorolt, 69%-ban mi is depriváltak osztályoztunk. Azokat, akiket ebben a kutatásban depriváltak nevezünk, 36%-ban a korábban a depriváltak közé soroltak közül, 30%-ban pedig az enyhén depriváltak közül kerültek ki. Ebben az esetben az általunk depriváltak osztályozottak száma volt a magasabb.

Korábban Kolosi és Róbert (2003: 57) szintén a 2003-as Háztartás Monitor adatai alapján a miénkhez hasonló osztálystruktúrát alakított ki. Az általuk és a most általunk kiszámolt társadalmi státus index azonban nem egyezett meg teljesen, ezért a két osztálystruktúra is különbözik egymástól. Az eltérések azonban nagyon csekélyek (2 százalékponttal nagyobb középosztályt, és 1,3 százalékponttal alacsonyabb felső középosztályt mértünk), ez pedig arról győzött meg bennünket, hogy a társadalmi státus index definiálásától függetlenül a bemutatott osztályszerkezet stabilnak mondható.

12. táblázat. *A magyar társadalom osztályszerkezeti megoszlása 1982 és 2009 között (%)*

Társadalmi osztálypozíció	1982	1992	2003	2009
Elit	2,3	1,8	2,6	4,6
Felső középosztály	4,4	8,8	6,8	8,2
Középosztály	42,3	40,3	32,8	29,5
Munkásosztály	36,3	34,7	38,3	39,3
Depriváltak	14,7	14,4	19,6	18,4
N	14 011	3213	4211	3575

A 12. táblázat adatait szemlélve az elmúlt harminc év társadalomszerkezeti változásai közül ismét lényegesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a szocializmusra jellemző – a társadalmat alsó és felső korlátok közé szorító – szabályozás a rendszerválást követően megszűnik. Feltehetőleg rögtön a rendszerválást követően (1982 és 1992 között) a felső középosztály száma megduplázódott, és gyakorlatilag a vizsgált időszak végéig állandó szinten marad (2003-ban egy kis megingás tapasztalható). Az elit kiépülése azonban lassabb folyamat, lényegében 2009-re épül ki egy szélesebb legfelső réteg (az 1982-es szint kétszerese). Természetesen – és ezt eredményeink nem mutatják egyértelműen, az adataink pedig nem alkalmasak ilyen jellegű vizsgálatra – a szocialista elit előbb lépett (talán ezt indikálja a kismértékű csökkenés), és

csak ezután alakult ki egy szélesebb, feltehetőleg más „típusú” embereket tartalmazó elit. Átrendeződések történtek azonban a középosztályban is, mégpedig úgy, hogy az 2009-re az 1982-es szint 70%-ára csökkent. Az abszolút (százalékpontos) változások azt mutatják, hogy az elmúlt közel harminc évben a középosztályból nagyjából azonos „embermennyiség” (6-7%) áramlott a felsőbb (elit és felső középosztály) és az alsóbb (munkásosztály és depriváltak) társadalmi osztályokba. Adataink természete miatt szintén nem tudjuk pontosan megmondani, hogy kik voltak azok, akik felfelé, és kik azok, akik lefelé voltak mobilak. Nagyon lényegesnek tartjuk ugyanakkor megjegyezni, hogy a legrosszabb társadalmi helyzetben lévő depriváltak száma a vizsgált időszakban 25%-kal növekedett (3,7 százalékpont), és ez annak ellenére van így, hogy a munkanélküliek száma 2003 és 2009 között megduplázódott, és általánosságban a rosszabb foglalkozási pozícióban lévő iskolázatlanabb emberek voltak kitéve a munkanélküliség kockázatának.

Ha az osztályszerkezet elmúlt harminc évben történt változását vizsgáljuk, akkor az osztályok nagyságbeli átrendeződésénél izgalmasabb kérdés az, hogy kiknek az esélye nőtt vagy csökkent egy bizonyos társadalmi pozíció elérésére. A kérdést teljes mélységében paneladatokkal lehetne megválaszolni¹⁰, most azonban keresztmetszeti vizsgálatokkal dolgozunk. Vizsgálhat azonban az, hogy bizonyos társadalmi csoportok mekkora valószínűséggel tartoztak egy meghatározott társadalmi osztályba 1982-ben, és mekkora ugyanez a valószínűség 2009-ben. Ha ezt a két arányszámot egymáshoz viszonyítjuk (elosztjuk egymással), akkor egy olyan esélyhányadost kapunk, amely megmutatja, hogy a vizsgált időszakban miként változott az adott társadalmi jellemző osztálystruktúrára gyakorolt hatása.

A 13. táblázatban először a legmagasabb iskolai végzettség hatását vizsgáltuk. Eredményeink azt mutatják, hogy az alacsony iskolai végzettség (ide értve a szakmunkásképzőt is) kétszeresére növelte a depriváltak közé kerülés esélyét. Meglepő módon ugyanakkor a magas (legalább érettségi) iskolai végzettségnek az elitbe kerülésre gyakorolt marginális hatása változatlan maradt. Ez pedig annak ellenére van így, hogy 2009-ben az elit aránya az 1982-es szint kétszerese, tehát a bekerülés elvi esélye „megnőtt”. Úgy tűnik tehát, minél szélesebb rétegek rendelkeznek magasabb iskolai végzettséggel, annál inkább igaz, hogy az iskolázottság szükséges, de nem elégséges feltétel egy relatív magasabb társadalmi osztályba kerülésre. Ezt támasztja alá az is, hogy önmagában az, ha valaki érettségivel rendelkezett, az a felső középosztályba, illetve a munkásosztályba kerülés valószínűségét is fokozta a vizsgált

¹⁰ Egy korábbi munkánkban (Kolosi-Tóth-Keller 2008: 31) azt találtuk, hogy az iskolázottság, a kulturális tőke és az optimizmus pozitívan befolyásolják a felfelé mobilitást.

időszakban. A 13. táblázatból ugyan nem látható egyértelműen, de az alacsony iskolai végzettség gyakorlatilag determinisztikus kapcsolatban áll a deprivációval. 1982-ben hozzávetőleg minden negyedik általános iskolát végzett volt deprivált, 2009-ben pedig már három ilyen alacsony végzettséggel rendelkező közül kettő került ebbe a kategóriába.

13. táblázat. Az iskolázottság társadalmi osztályokba kerülésre gyakorolt hatásának változása 1982 és 2009 között (esélyhányadosok¹¹)

Társadalmi osztálypozíció	Iskolai végzettség				Teljes változás
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző	Érettségi	Felsőfokú	
Elit	0,54*	0,56*	1,09	0,96	1,97
Felső középosztály	0,61*	0,94	1,63	0,85	1,85
Középosztály	0,18	0,49	0,73	1,21	0,70
Munkásosztály	0,83	1,44	2,62	8,64*	1,08
Depriváltak	2,15	2,04	2,66*	0,86*	1,25
Összesen	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Megjegyzés: A csillaggal jelölt cellák értelmezése óvatosságra int, mert a két időpont (1982, 2009) közül legalább az egyikben 1% alatti volt a cellagyakoriság.

A foglalkoztatottság és az osztálypozíció közötti kapcsolat szorosabbá válását mutatja a 14. táblázat. Az, ha valaki alkalmazott volt, átlag feletti mértékben növelte a felsőbb (felső közép; elit) társadalmi osztályokba kerülés esélyét (az elit esetében több, mint 2,5-szeres ez a valószínűség). A vállalkozók esetében azonban „csak” az elitbe jutás esélye nőtt meg, a felső középosztályba kerülés valószínűsége nem nagyobb annál, mint ami ennek a társadalmi osztálynak a növekedéséből következik. Részletesebb bontásban (a betanított/segédmunkások) kivételével minden foglalkozási pozíció nagyobb eséllyel került magasabb társadalmi osztályba 2009-ben, mint 1982-ben. Érdekes módon még az alkalmi munkát végzők esélye is nőtt a középosztályba kerülésre. A 14. táblázatból egyébként a foglalkoztatottság és a társadalmi osztálypozíció között szorosabbá váló kapcsolat fonákja is kiolvasható. A gyesen, illetve gyeden lévők és az eltartottak esélye ugyanis megnő arra, hogy a depriváltak közé kerüljenek. Felfogásunk szerint ez a tény azonban nemcsak a piac működési szabályainak kiépülését mutatja a magyar társada-

¹¹ Az esélyhányados kifejezés alatt itt a két cellagyakoriság (a 10. táblázattal azonos szerkezetű, oszlopszázalékokat tartalmazó keresztábra) hányadosát értjük, és nem a szokásos – odds ratio – értelemben használjuk.

lomban, hanem bizonyos szempontból egy hatékonytalanul működő szociális rendszerét is. Ha meggondoljuk azt, hogy osztályszerkezeti felosztásunkba a foglalkozás és a társadalmi státus együttes eloszlása alapján lehetett bekerülni, a társadalmi státust pedig nem egyéni, hanem háztartásszinten mértük, akkor a számaink két dolgot is jelentenek: egyrészt az említett csoportokban az alacsony foglalkozási pozícióval rendelkezők vannak felül reprezentálva, másrészt – és véleményünk szerint ez a súlyosabb probléma – ebbe a csoportba elsősorban alacsonyabb társadalmi státusú emberek kerültek. Ez pedig elsősorban azt jelenti, hogy a gyermekes családok nagyobb valószínűséggel kerültek a depriváltak közé (a gyesen lévő nők esetében értelemszerűen a férj jövedelmi és vagyoni helyzete határozta meg a társadalmi pozíciót, az eltarítottak – jobbára gyerekek – esetében pedig a szülőké). Mindezek mellett a nyugdíjasok gyakorlatilag változatlan eséllyel kerültek a depriváltak közé.

14. táblázat. *A gazdasági aktivitás társadalmi osztályokba kerülésre gyakorolt hatásának változása 1982 és 2009 között (esélyhányadosok¹²)*

Társadalmi osztály- pozíció	A gazdasági aktivitás típusa						Teljes változás
	Alkal- mazott	Vállal- kozó	Alkalmi munkás	Gyesen/ gyeden	Nyug- díjas	Eltar- tott	
Elit	2,66	3,18	–	–	1,50	–	1,97
Felső középosztály	2,17	1,90	–	0,78	1,84	–	1,85
Középosztály	0,77	0,81	2,39	0,93	0,71	0,44	0,70
Munkásosztály	1,05	–	1,45	0,88	1,17	0,94	1,08
Depriváltak	0,87	–	0,35	2,51	1,00	2,32	1,26
<i>Összesen</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>	<i>1,00</i>

Megjegyzés: Az üres cellákban a két időpont közül legalább az egyikben 0%-os cellagyakoriságot mértünk. A táblázatban a nyugdíj mellett dolgozók (2009-re megszűnik ez a kategória) és a munkanélküliek (1982-ben nem volt ilyen kategória) nem szerepelnek.

6. Átalakuló osztályszerkezet

Nincsen túl sok értelme a társadalmi státus index átlagát társadalmi osztályok szerint megvizsgálni, hiszen éppen a társadalmi státus index értékei alapján soroltuk osztályokba a megkérdezetteket. Eredményeink egyébként (természetesen) azt mutatják, hogy a társadalmi státus index átlaga stabil volt

¹² Az esélyhányados kifejezés alatt itt is a két cellagyakoriság (a 10. táblázattal azonos szerkezettű, oszlopszázalékokat tartalmazó keresztábra) hányadosát értjük, és nem a szokásos – *odds ratio* – értelemben használjuk.

egy ilyen jellegű csoportosításban. A társadalomszerkezeti átrendeződések megértéséhez azonban sokat hozzátesz az, ha az index szórását vizsgáljuk meg ugyanilyen csoportosításban. A 15. táblázatban a társadalmi státus index szórását társadalmi osztályok szerint mutatjuk be. Az eredmények értelmezésekor fontos tudatosítani, hogy itt egy olyan indexről van szó, amelynek a szórása egységnyi. 1982-ben tehát egy nagyon differenciált (0,93) középosztályról beszélhetünk, és egy viszonylag homogén deprivált rétegről (0,37), ugyanakkor az eliten belüli különbségek is mérsékeltek voltak (0,6). 2009-re a társadalom alján (depriváltak) és tetején (elit) a különbségek drasztikusan megnöttek. Eredményeink egyébként azt tükrözik, hogy az eliten belüli társadalmi státus különbségek erősebben nőttek (az 1982-es szint kétszerese), mint ugyanezek a különbségek a depriváltak között (az 1982-es szint 1,6-szerese). Lényegében arról van tehát szó, hogy a társadalom tetején lévő különbségek nagyobb mértékben nőttek, mint amennyire a társadalom alján lévő különbségek emelkedtek. A középosztály és a munkásosztály azonban eredményeink szerint homogénebbé vált.

15. táblázat. *A társadalmi státus index szórása társadalmi osztályok szerint 1982 és 2009 között*

Társadalmi osztálypozíció	1982	1992	2003	2009
Elit	0,60	0,99	1,08	1,14
Felső középosztály	0,73	1,29	0,89	0,83
Középosztály	0,93	0,75	0,85	0,70
Munkásosztály	0,70	0,57	0,54	0,58
Depriváltak	0,37	0,61	0,58	0,61
N	13 994	3211	4202	3572

A társadalmi osztályok strukturális átrendeződését más módszertannal is megvizsgáltuk, és itt a Fábián–Kolosi–Róbert (2000: 231–234) által használt elemzési technikát alkalmaztuk. Megvizsgáltuk, hogy a társadalmi státus és a státusfeszültség indexek alkotta térben hogyan helyezkedtek el a társadalmi osztályok 1982-ben és 2009-ben. Az 1982-es állapotot az 1/a. ábrán mutatjuk be. Az ábrán jól látható, hogy az elit, a felső középosztály és a középosztály esetében az átlag feletti társadalmi státus egy olyan típusú státusfeszültséggel kapcsolódik össze, ahol a vagyon a domináns a jövedelemmel szemben. Ezek a társadalmi csoportok 1982-ben tehát a vagyonuk szintjéhez képest, alacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek. A két alsóbb társadalmi osztály (munkásosztály, depriváltak) esetében pedig az átlag alatti társadalmi státus egy olyan típusú státusfeszültséggel kombinálódott, ahol a jövedelem szintje felülmulta

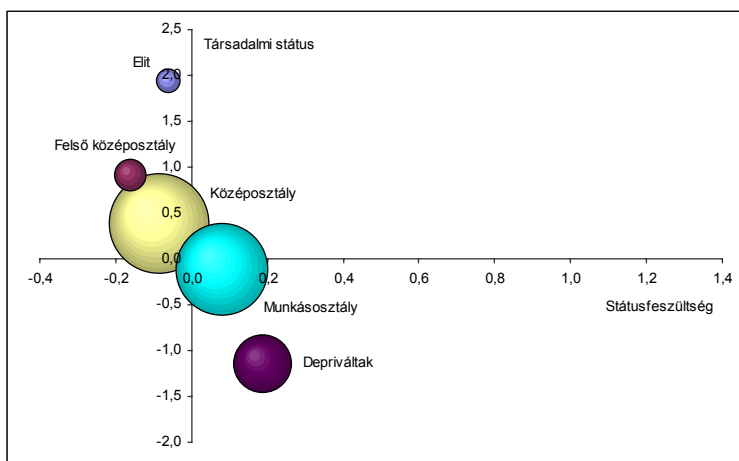
a vagyont. Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy 1982-ben minden társadalmi osztály esetében abszolút értelemben alacsony státusfeszültségről beszélhetünk (az index átlaga nulla, szórása egy), hiszen a státusfeszültség tengelyen minden társadalmi osztály pozíciója alacsonyabb, mint abszolút értékben 0,2. A szocialista társadalomban tehát elsősorban vertikális és csak kisebb (jelentéktelen) mértékben horizontális különbségek voltak.

2009-re ez a nagyon egyértelmű osztatú és minimális horizontális különbségeket mutató kép megváltozott (*l/b. ábra*). A társadalom tág értelemben vett közepén (felső középosztály, középosztály, munkásosztály) továbbra is alacsonyak (abszolút értékben 0,2 alattiak) a horizontális különbségek. A középosztály esetében – és ez is a középosztály egységesülését mutatja – a státusfeszültség index átlaga nulla. A társadalom alján és tetején azonban megnőtt a státusfeszültség, mégpedig úgy, hogy minkét esetben, de különösen az elit esetében a vagyon komponenseket relatív értelemben felülmúlja a jövedelem komponens. Meggyőződésünk szerint az elit esetében ez mindenképpen – a sokszor pejoratív értelemben, itt azonban értékmentesen használni kívánt – *újgazdagok* eliten belüli számának felülreprezentálását jelenti. Egy fiatal piacgazdaság esetében egyébként ez természetes: a magas foglalkozási pozícióban lévőknek még nem volt idejük a jövedelmi szintjükkel arányos vagyon felhalmozására. Alapvetően más természetű a státusfeszültség index magas értéke a depriváltak esetében. Itt is a jövedelem komponensek múlják felül a vagyoni tényezőket. Itt azonban az állami transzferek erős hatását látjuk. Megdöbbentő, hogy 1982 és 2009 között a depriváltak státusfeszültség indexe megduplázódott (0,19-ről 0,38-ra nőtt). Ez a tény pedig indikátora lehet annak, hogy ez a társadalmi osztály egyre inkább az államból él¹³.

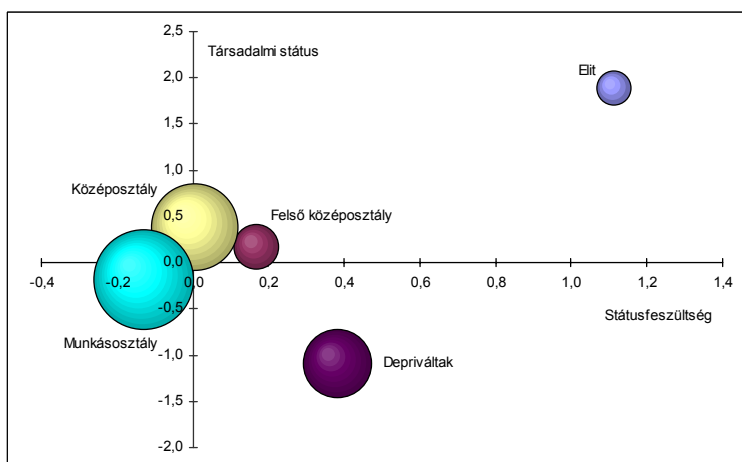
¹³ 1982 és 2009 között a vertikális különbségek a társadalmi osztályok esetében a két ábrán azonosak. Ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy azok nem nőttek vagy változatlanok volnának, hiszen éppen a társadalmi státus index értéke alapján definiáltuk az osztályokat mindkét évben. Mivel a függő- és magyarázó változók összefüggenek, a társadalmi státus index nem alkalmas a vertikális különbségek mérésére.

1. ábra. Az öt társadalmi osztály pozíciója a társadalmi státus és státusfeszültség alkotta térben 1982-ben és 2009-ben

1/a. ábra. 1982

1/b. ábra. 2009

Megjegyzés: A körök mérete, a társadalmi osztályok 1982-es (12. táblázat 2. oszlop), illetve 2009-es nagyságával (12. táblázat, 5. oszlop) arányosak. A felső és az alsó ábrán a tér kiterjedése (a koordinátatengelyek hossza) azonos.

7. Lépések egy életstílus alapú modell irányába

Az utóbbi időben óriásivá nötte ki magát az az elmélet, amely felveti, hogy a társadalmi osztályok közötti hierarchikus különbségek olyan mértékben csökkentek, hogy azok már nem is vertikálisan, hanem horizontálisan rendeződnek el, vagyis nem egymás felett vagy alatt, hanem egymás mellett. Elég, ha Hradil (1982) érvelésére gondolunk, amely szerint az életmód szempontjából csökken a strukturális, külső létfeltételeknek való megfelelés, és ezzel párhuzamosan egyre inkább szabadon választottá, illetve választhatóvá válik. Ezért a társadalmi miliókba (horizontálisan szerveződő társadalmi csoportokba) való tartozás nem a társadalmi szükségszerűségeknek való kiszolgáltatottság, hanem az egyéni választás eredménye. Az életstílus alapú osztályozások közötti különbség elsősorban abban áll, hogy mi alapján specifikáljuk a horizontális különbségeket. Schulze (2005) a kapcsolatok és preferenciák, Losonczy (1977) és Utasi (1984) a fogyasztás alapján végzik el a csoportosítást.

Részben az életstílus kutatás eredményei alapján, az utóbbi időben egyre nagyobb „divatja” van a fogyasztók osztályozásának. Jó példa erre a német Sinus-Intézet által, Ulrich Beck és Horst Nowak vezetésével, kifejlesztett Sinus-milíó modell, amely világnézet, életmód, értékorientáció, szociális helyzet és életstílus alapján csoportosítja az egyéneket, és amelyet – bár a német társadalom életstílus alapú tudományos leírására is alkalmas – sikeresen alkalmaztak a marketing és piackutatás területén (Sinus 2005). Más fogyasztói tipológiák, például a *European Society for Opinion and Marketing Research* által kidolgozott ESOMAR-osztályozás a foglalkozás és a vagyontárgyak figyelembevételével klasszifikálja a fogyasztókat. A *Stanford Research Institute* által alkalmazott VALS- (*Values and Lifestyles*) eljárás ugyanakkor érték alapú életstílus koncepción alapszik (Hofmeister-Tóth-Törőcsik 1997).

Magyarországra vonatkozóan a TÁRKI és a GfK Hungária kutatói 2008-ban közös fogyasztói tipológiát hoztak létre (Keller 2008). A kutatók a fogyasztás fogalmának definiálásakor a fogyasztás tárgya helyett annak minőségére helyezték a hangsúlyt. Megközelítésük szerint egyrészt a különböző fogyasztási területeken eltérő szokások jellemzőek, másrészt a különféle fogyasztási területeken tapasztalt rutinok nem determinálják egymást. A koncepció központi eleme, hogy a fogyasztási szokásokat tényadatokból „nyerik”, és csak minimális mértékben támaszkodnak azokra az attitűd-információkra, amelyek a fogyasztó önjellemzéséből származnak. A kutatók a fogyasztás dimenziót elméleti úton határozták meg. Összesen hat fogyasztási területet különböztettek meg: anyagi javak; élelmiszer; ruházkodás; kultúra; információs technológia; pénzügy. A hat fogyasztási területen tizenkét

fogyasztási szokást mérő indexet hoztak létre, és az összesen nyolc fogyasztói csoportot tartalmazó modelljük a fogyasztói szokások által kifeszített tizenkét dimenziós tér sűrűsödési pontjai alapján jött létre. A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé ennek a fogyasztói tipológiának a részletesebb bemutatását. Dolgozatunk gondolatmenete szempontjából ugyanis a társadalmi osztályok és a fogyasztói csoportok együttes eloszlása érdekes¹⁴.

A továbbiakban TARKI és a GfK közös fogyasztói szegmentációs modellje¹⁵ és a társadalmi osztálystruktúra közötti kapcsolat közötti összefüggést vizsgáljuk. Az elemzés célja, annak megvizsgálása, hogy bizonyos társadalmi osztályokba tartozás milyen mértékben határozza meg a fogyasztás típusát. Abban az esetben, ha a magas osztálypozíció determinisztikus kapcsolatban van a magas fogyasztási típusba való tartozással (illetve fordítva, alacsony társadalmi pozíció kizárólagosan alacsony fogyasztással jár) az életstílus szerepe elhanyagolható a társadalmi osztálystruktúrában. Minél kevésbé determinisztikus a kapcsolat az osztálystruktúra és fogyasztási tipológia között, annál nagyobb szerep jut az életstílusnak. Elemzési módszerünkkel tehát nem teszünk mást, mint a fogyasztási és életstílus elemekkel korrigáljuk hierarchikus szerveződésű osztálytipológiánkat. Technikai korlátok miatt ezt a típusú elemzést csak a 2009-es évre tudjuk elvégezni¹⁶ (bár óriási értéke volna a változások bemutatásának ezen a téren).

A 16. táblázatban a 2009-es osztályszerkezet és fogyasztói tipológia együttes eloszlása¹⁷ látható. A táblázat oszlopaiban a nyolc fogyasztói típus négy csoportba van sorolva az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján¹⁸. A táb-

¹⁴ A fogyasztói modellről részletes dokumentáció olvasható a következő honlapon: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/fogyasztoi_szegmentacio.pdf (Keller 2008), illetve érdeklődés esetén további információk kérhetők a kutatótól a keller@tarki.hu címen.

¹⁵ A fogyasztói csoportok piackutatási gyakorlat során alkalmazott algoritmusának átadásáért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani a GfK Hungária kutatóinak, Sugatagi Gábornak és Gyöngyösi Dávidnak.

¹⁶ A TARKI–GfK fogyasztói szegmentációs modellnek elkészült egy redukált változókészletet tartalmazó (piackutatási célokra is alkalmazható) változata, és ez részét képezte a 2009-es Háztartás Monitor felvételnek.

¹⁷ Bár mind a két index komplex indexképzés eredménye volt (tehát egy konkrét kérdésnek a mutató egészére gyakorolt befolyását nehéz felbecsülni), a két kategória esetében szerepeltek hasonló típusú kérdések is (pl. tartós fogyasztási cikkek). Ezeknek a szerepe tehát okozhat némi torzító hatást a tipológiák együttes eloszlásában, méghozzá úgy, hogy az egyező kérdések mesterségesen növelik a mutatók közötti kapcsolatot.

¹⁸ A *felső fogyasztási csoportba* a „felső plusz” és „felső klasszik”, a *felső-közép fogyasztási csoportba* a „befutott értelmiségi” és a „hedonista fiatal”, az *alsó-közép fogyasztói csoportba* a „városi alsó”, „szegény nyugdíjas” és „szegény munkás” fogyasztói stílusok, míg az *alsó csoportba* az *underclass* került. Azzal, hogy a nyolc fogyasztói csoportot az egy főre jutó jövedelem alapján négy csoportba osztottuk, egyrészt a jelen tanulmány keretei és célja (az osztályszerkezeti séma fogyasztási szinttel történő korrigálása) szempontjából egy könnyebben értelmezhető

lázatból kiolvasható, hogy az elit 2,4%-a, a felső középosztály 6,5%-a objektív lehetőségeihez képest visszafogja a fogyasztását (az alsó fogyasztási csoportba tartozik). Feltehetőleg az egyéni ízlés és fogyasztói stílus mellett a rendelkezésre álló a jövedelem és családi életciklus „kemény” korlátai is hatással lehetnek az ilyen típusú alulfogyasztásra. Más a helyzet a munkás- és deprivált osztályoknál. A felsőkategóriás fogyasztásnak természetesen anyagi korlátai is vannak ebben az esetben. Bizonyos mértékű fogyasztás azonban szükségszerű (elég, ha csak az élelmiszer- és ruhafogyasztásra gondolunk), és ebből a szempontból az életstílus szerepe nem elhanyagolható. Nagyon lényegesnek tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a munkásosztály 11,6%-a, a depriváltak 2,6%-a feltehetőleg a lehetőségei ellenére egy felső-közép szinten fogyaszt (ezek az emberek egyébként mindkét csoportban 70%-ban 40 év alattiak).

16. táblázat. A 16 év feletti népesség megoszlása társadalmi osztályok és fogyasztói típusok szerint (%)

Társadalmi osztálypozíció	Fogyasztói típusok				Összesen	N
	Felső	Felső-közép	Alsó-közép	Alsó		
Elit	25,5 (17,6)	56,4 (10,8)	15,8 (-8,4)	2,4 (-7,3)	100	165
Felső középosztály	7,5 (4,9)	51,7 (12,7)	34,4 (-4,8)	6,5 (-8,4)	100	294
Középosztály	2,9 (0,1)	34,8 (11,8)	48,9 (1,0)	13,4 (-12,1)	100	1055
Munkásosztály	0,6 (-6,5)	11,6 (-12,2)	56,3 (8,4)	31,4 (4,4)	100	1404
Depriváltak	0,0 (-4,9)	2,6 (-13,4)	40,9 (-3,8)	56,5 (18,6)	100	657
Összesen	2,9	22,2	47,6	27,3	100	3575

Megjegyzés: A táblázat celláiban a sorszázalékok alatt zárójelben a kiigazított maradék (*adjusted residual*) látható *dőlt* betűvel szedve.

Más típusú elemzést követel meg annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a társadalmi hierarchia alján vagy tetején jut-e nagyobb szerep az életstílusnak. Ebben az esetben ugyanis nemcsak a várható és a tapasztalt cella-

tipológiát nyertünk. Másrészt ezzel a döntéssel elvesztettük az eredeti modell horizontális komponensét (azonos jövedelmi helyzettel, de eltérő fogyasztási profil). Mindezt az eredmények értelmezése kapcsán fontos szem előtt tartanunk.

gyakoróságokat érdemes összehasonlítani, hanem azt célszerű a táblázat marginálisaihoz igazítani (kiigazított maradék – *adjusted residual*¹⁹), mivel a cellagyakoróságok szükségszerűen nem függetlenek a peremeloszlásoktól. A 16. táblázat celláiban a sorszázalékok alatt dőlt betűvel szedett számok azt mutatják, hogy ahhoz az állapothoz képest, ha a két változó egymástól független volna (a reziduális értéke nulla) milyen nagyságú pozitív, illetve negatív eltéréseket tapasztalunk. Látható, hogy ha valaki az elitbe tartozik, akkor a két változó közötti függetlenség állapotához képest nagyobb mértékben (a kiigazított marginális értéke 17,6) tartozik a felső fogyasztói csoportba (ennek az esélye egyébként az átlagos érték 8,8-szorosa). Akkor pedig, ha valaki a depriváltak közé tartozik, elég valószínű, hogy öt egyúttal az alsó fogyasztói csoportban találjuk (a kiigazított maradék értéke 18,6, de az átlaghoz képest csak 2,1-szer nagyobb a feltételes valószínűség²⁰). A társadalmi hierarchia alján és tetején tehát az osztályhelyzet nagyon erősen meghatározza a fogyasztást; erősebben, mint a társadalmi hierarchia közepén (felső közép-, közép- és munkásosztály). Bizonyos szempontból egyébként természetes, hogy a magasabb társadalmi státus valószínűsíti a magasabb szinten történő fogyasztást, és nagyon ritka az, hogy valaki – bár megengedhetné magának – mégis a lehetőségei alatt fogyaszt. Az elit ugyanis egy magas szintű fogyasztással a kívülagy számára is nyilvánvalóvá teszi előnyös pozícióját. Számainkból közvetlenül nem látszik – egyébként módszertanilag, részben az alacsony esetszámok miatt, körülményesen is mérhető –, hogy a magas társadalmi pozíció és egy magas színvonalon történő fogyasztás esetében a fogyasztás profilja nagyon különböző lehet (Bourdieu 1986). Egyébként az sem meglepő, hogy a depriváltak esetében nagy eséllyel valószínűsíthető az alsó-kategóriás fogyasztás, hiszen a fogyasztás erősen erőforrás-függő.

Kiindulási kérdéseinkre tehát, hogy a társadalmi hierarchia melyik fokán jut nagyobb szerep az életstílusnak, azt kell válaszolnunk, hogy a társadalom közepén. A társadalmi hierarchia alján és tetején ugyanis az osztályhelyzet nagyon erős befolyást gyakorol a fogyasztásra. Sajnos ennek az elemzésnek a

¹⁹ $Z_{ij} = \frac{Q_{ij} - E_{ij}}{\sqrt{E_{ij} - [1 - F_i / N][1 - F_j / N]}}$, ahol i index a sorokat, j index az oszlopokat jelzi. Z a

kiigazított maradék, Q a tapasztalt cellagyakoróság, E peremeloszlások alapján várt esetszám, F a táblázat marginálisait, N pedig a táblázatban lévő összes esetet jelenti (Hayes 2005: 268).

²⁰ Ennek az az oka, hogy a megkérdezettek 27%-a tartozik az *alsó fogyasztói* kategóriába, de csak 2,9%-a a *felső* csoportba. Az ilyen – egyenlőtlen – eloszlás esetében a feltételes valószínűségek összehasonlítása félrevezető lehet, mert ha a nevező nagysága kicsi, a számláló kis növekedése is nagy változást idézhet elő a tört értékében. Ezért volt értelme annak, hogy a két változó közötti kapcsolatot nem a feltételes valószínűségek összehasonlítása alapján mértük, hanem a tapasztalt és a várt cellagyakoróságok különbségét a peremeloszlásokhoz igazítottuk.

keretei között ennél több nem olvasható ki a eredményeinkből. Az igazán érdekes természetesen ebben az esetben is az volna, ha – miként a tanulmányunk korábbi részeiben – itt is át tudnánk tekinteni az elmúlt harminc évben lezajlott változásokat. Feltételezésünk szerint egyébként a vizsgált időszakban az életstílus egyre nagyobb szerephez jutott a középosztályban, illetve a társadalmi hierarchiában a kedvezőtlenebb pozíciók egyre kevésbé lettek kiszolgáltatva a társadalmi szükségszerűségnek, tehát növekvő mértékben nyílt meg előttük a szabad választás. Mindez természetesen adatok híján nem marad más, mint – bizonyításra váró – hipotézis.

8. Összefoglalás

Elemzésünkben a társadalomszerkezeti változásokat négy keresztmetszeti vizsgálat segítségével négy időpontban (1982, 1992, 2003, 2009) vizsgáltuk meg. A kutatási design lehetőséget teremt arra, hogy a rendszerváltás előtti, közvetlenül a rendszerváltás utáni és tíz, húsz évvel a rendszerváltást követő társadalomszerkezetet hasonlítsuk össze. Tanulmányunkban először a munkaerőpiacon történt változásokat elemeztük. Megállapítottuk, hogy a 16 év feletti, már nem tanuló lakosság általános értelemben iskolázottabbá vált az elmúlt harminc évben, ami részben – de nem teljesen a felsőoktatási expanzió hatása. A munkaerőpiacon alkalmazásban állók körében azonban már közvetlenül a rendszerváltás után szinte duplájára nőtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Ez egyrészt összefüggésben áll azzal, hogy fokozódott az igény a magasan képzett munkaerő iránt, ugyanakkor az alacsony iskolázottsággal rendelkezők munkaerőpiacról történő kiszorulásával is összefüggésbe hozható. Részben a magasan képzett munkaerő felértékelése miatt, részben egy piaci alapokon működő munkaerőpiacra történő átállás következtében a foglalkoztatottak száma 2009-re az 1982-es szint körülbelül kétharmadára szűkülte. A munkaerőpiacról történő kilépés vagy kiszorulás szempontjából lényeges a munkanélküliek csoportjának megjelenése, illetve a nyugdíjasok (feltehetőleg az idő előtt nyugdíjba vonulók) számának hirtelen megnövekedése.

Elemzésünk második részében a társadalmi státus jövedelmi, vagyoni és lakáselemekkel történő mérését végeztük el. Eredményeink ebből a szempontból azt mutatták, hogy a vizsgált időszakban nőtt az összefüggés a foglalkozási és munkaerő-piaci jellemzők, valamint a társadalmi státus között. A növekedés azonban nem tekinthető lineárisnak. 1992-ben (az önálló foglalkozásúak kivételével, ahol folyamatos növekedést tapasztaltunk) minden foglalkozási kategória társadalmi státusra gyakorolt hatása lecsökkent, majd

2009-re a becsült együtthatók szintje elérte vagy meghaladta azok 1982-es nagyságát. Eredményeink tehát egyfelől azt mutatják, hogy közvetlenül a rendszerváltás után a társadalmi státus tekintetében az adottságok, tudás és foglalkoztatottság mellett talán a legnagyobb szerepe az olyan nehezen mérhető tulajdonságoknak jutott, mint a tehetség, szorgalom, kockázatvállalás és a szerencse. Másfelől a foglalkoztatottság és a társadalmi státus közötti kapcsolat – a vizsgált időszak második felében való jelentkezése – mégiscsak egy kikristályosodó társadalomszerkezet irányába enged következtetni.

Dolgozatunk harmadik egységében a társadalmi osztályszerkezet változását elemeztük. Osztálysémánk – összhangban a nemzetközi és hazai rétegződéskutatási gyakorlattal – alapvetően a foglalkozási pozícióra épül, ezt a pozíciót azonban korrigáltuk a társadalmi státusszal. Az elmúlt harminc év társadalomszerkezeti változásainak háttérében meglátásunk szerint az áll, hogy a szocializmusra jellemző – a társadalmat alsó és felső korlátok közé szorító – szabályozás a rendszerváltást követően megszűnt. Adataink mintegy előző állításunkat alátámasztandó, azt mutatják, hogy rögtön a rendszerváltást követően a felső középosztály száma megduplázódott. Az elit kiépülése azonban lassabb folyamat volt: lényegében 2009-re épült ki egy – a nagyságát tekintve az 1982-es szint dupláját kitevő – legfelső réteg. Számarányát tekintve a középosztály (2009-re) lecsökkent: körülbelül az 1982-es szint 70%-ára. A munkásrétegek társadalmi aránya azonban nem változott jelentős mértékben. A depriváltak számában viszont enyhe növekedést figyelhettünk meg. Adatainkkal azt is sikerült igazolnunk, hogy az eliten belüli különbségek nagyobbak, mint a depriváltakon belül mérhetőek, vagyis az elit belsőleg jobban differenciált, mint amennyire a deprivált réteg. Végül az osztályszerkezet tanulmányozása kapcsán azt is megállapítottuk, hogy a társadalom jobbra vertikális és csak kisebb mértékben horizontális tagoltsága húsz évvel a rendszerváltást követően megváltozott, méghozzá úgy, hogy jelentős horizontális különbségek jelentek meg.

A társadalom horizontális, illetve vertikális tagoltságát más szempontból is szemügyre vettük. Megvizsgáltuk, hogy a társadalmi osztályok (szándékosan) hierarchikus elrendezése mellett mekkora szerep jut – jelen elemzés keretei között – a fogyasztással megragadható életstílusnak. Adataink ebből a szempontból azt mutatták, hogy a társadalmi hierarchia alján és tetején az osztályhelyzet nagyon erős befolyást gyakorol a fogyasztásra, míg a társadalmi hierarchia közepén nagyobb szerep jut a fogyasztási életstílusnak.

Elemzésünk során néhány – az elmúlt harminc év társadalmi átrendeződését érintő – kérdést megválaszoltunk, számos kérdés azonban nyitva maradt. Kutatásunk során legnagyobb mértékben az életstílus szerepében bekövetkezett változások elemzésében maradtunk adósak. Másrészt, a társadalom hie-

rarchikus tagolódására kidolgozott módszerünk nem tette lehetővé a társadalmi osztályok közötti távolság változásának mérését. Hipotézisünk szerint ugyanis a vizsgált, egy emberöltőnyi idő alatt nemcsak a horizontális társadalmi különbségek jelentek meg a magyar társadalomban, hanem átrendeződtek a társadalmi osztályok közötti távolságok is. A távolságok feltételezhetően a társadalmi hierarchia két pólusa között nőttek meg, a társadalom közepén azonban csökkentek²¹. Véleményünk szerint a piacgazdaság kiépülésével az elit jobban „elhúz” a társadalom középső részétől, mint amennyire a depriváltak „leszakadnak” onnan. Végül elemzésünk során nyitva hagytuk azt a kérdést, hogy voltaképpen mivel magyarázható a státusfeszültség. Eredményeink szerint az ugyanis lényegében független a munkaerő-piaci és demográfiai hatásoktól. Meglátásunk szerint az egyéni képességek, célkitűzések, értékek és magatartásmintázatok szerepe ebben a tekintetben is jelentős lehet. Reményeink szerint ezekre a nyitva hagyott kérdésekre későbbi munkáinkban vissza tudunk majd térni.

IRODALOM

- Bourdieu, P. 1986: *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge-Paul.
- Castel, R. 1998: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány.
- Erikson, R. – J.H. Goldthorpe 1992: *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Fábián Z. – Róbert P. – Szivós P. 1998: *Az anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói*. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 72–91. p.
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. 2000: *Fogyasztás és életstílus*. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2000*, Budapest: TÁRKI, 225–259. p.
- Ganzeboom, H. B. G. – D. J. Treiman 1996: *Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations*. In: *Social Science Research*, vol. 25, 201–239. p.
- Hayes, A. F. 2005: *Statistical methods for communication science*. Mahwah N. J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hollingshead, A. B. – F.C. Redlich 1958: *Social class and mental illness: A community study*. New York: Wiley.
- Hofmeister-Tóth Á. – Töröcsik M. 1997: *A VALS életstílus-vizsgálat alkalmazása Magyarországon*. In: *Marketing&Menedzsment XXXI. évf. 2. sz.*, 33–39. p.
- Hradil, S. 1982: *Régi és új struktúrák. Milió-, szubkultúra-, és életstílus-kutatás a 80-as években*. In: Andorka R.: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó, 347–387. p.

²¹ A társadalmi státus index társadalmi osztályok szerint vett szórásának vizsgálatával csak részben igazoltuk ezt a felvetésünket.

- Imada, T. – S. Imada. 1982: Stratum differentiation, labor and career mobility. Paper given at the 10th World Congress of the International Sociological Association Mexico City.
- Keller T. 2008: Fogyasztói szegmentáció. Kutatási beszámoló GfK Hungaria Piackutató Kft.-vel közös fogyasztói szegmentációs modelltől (kézirat). http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/fogyasztói_szegmentáció.pdf (Letöltés dátuma: 2010. június 22.)
- Kolosi T. 1982: Struktúra, rétegződés, metodológia. In: Kolosi T. szerk.: Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I., Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. 1987: Tagolt társadalom. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. – Róbert P. 2004: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi riport 2004. Budapest: TÁRKI, 48–74. p.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Keller T. 2008: Rendszerváltás, nyertesek és vesztesek. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: Újratervezés – Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben, Budapest: TÁRKI, 11–50. p.
- Kolosi T. – Szelényi I. 2010: Hogyan legyünk milliárdosok? A neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme. Budapest: Corvina Kiadó.
- Lenski, G. E. 1954: Status crystallization: a non-vertical dimension of social status. In: American Sociological Review, vol. 19, no. 8, 405–413. p.
- Losonczi Á. 1977: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Machonin, P. szerk. 1969: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. (Csehszlovák társadalom. A társadalmi rétegződés szociológiai elemzése) Czechoslovak Society.) Bratislava: EPOCH.
- Róbert P. 2000: Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. In: Szociológiai Szemle, 10. évf., 2. sz.
- Schulze, G. 2005: Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Sinus Sociovision GmbH 2005: Informationen zu den Sinus-Milieus 2005. <http://www.acrema.de/acrema/Download/BWV/content/sinus%20milieus%202005%20Information.pdf> (Letöltés dátuma: 2010. június 22.)
- Tomka B. 2009: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest: Osiris.
- Tóth I. Gy. 2000: Előrejutás a társadalmi ranglétrán – egy magyarázatkísérlet. In: Spéder Zs. – Tóth P. P. szerk.: Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. 223–246. p.
- Utasi Á. 1984: Életstílus-csoportok. Fogyasztási preferenciák. In: Kolosi T. szerk.: Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell Vizsgálat V., Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Warner, L. – M. Meeker, – K. Eells, 1949: Social class in America: A manual of procedure for the measurement of social status. Chicago: Science Research Associates.

